

University of Tehran Press

An Analysis of Article 10 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran and the Application of its Standards to the Laws Governing the Family

Elham Shariati¹ | Leila Bahrami² | Seyedeh Faezeh Safdarzadeh³

1. Corresponding Author; Assistant Prof., Department of Law, Faculty of Social Sciences and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: e.shariati@alzahra.ac.ir
2. Ph.D. Student in Women Studies (Women Rights in Islam), Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. Email: l.bahrami@modares.ac.ir
3. Ph.D. Student in Family Law Studies, Family Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. Email: s.safdarzadeh@sbu.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	Family is regarded as the main cell of society. In order to facilitate, maintain and strengthen the family, the Iranian Constitution states standards, and ignoring these standards harms the family. The purpose of this article, which is done by descriptive-analytical method, is to examine how the standards laid down in Article 10 of the Constitution, have been applied in upstream documents, policies declared by the Supreme Leader and the existing laws on family. The findings indicate that rules and factors discussed in Article 10 of the Constitution were all considered as a requirement in upstream documents, such as General Policies on the Family notified by the Supreme Leader in 2015, the Act on the Facilitation of Youth Marriage passed in 2006 by the parliament, the Civil Code and the Family Support Law passed in 3013, etc. However, high divorce rates, filing of lawsuits in family courts, including subsistence alimony, marriage portion, divorce and, most importantly, reduction in marriage rates, indicate defects due to the lack of full attention to General Policies and the incomplete implementation of existing laws in the country's judiciary and lack of supervision by those in charge. Moreover, it is suggested that an appropriate and clear pattern for families be presented.
Page: 535-555	
Received: 2020/09/05	
Received in revised from: 2020/12/15	
Accepted: 2021/05/24	
Published online: 2023/04/19	
Keywords: <i>policy-making, legislation, family, strength and excellence, women.</i>	
How To Cite	Shariati, Elham; Bahrami, Leila; Safdarzadeh, Seyedeh Faezeh (2023), An Analysis of Article 10 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran and the Application of its Standards to the Laws Governing the Family. <i>Public Law Studies Quarterly</i> , 53 (1), 535-555. DOI: https://doi.com/10.22059/jplsqt.2021.309409.2547
DOI	10.22059/jplsqt.2021.309409.2547
Publisher	University of Tehran Press.

تحلیلی بر اصل ۱۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و انطباق شاخص‌های آن با قوانین ناظر بر خانواده

الهام شریعتی^۱ | لیلا بهرامی^۲ | سیده فائزه صفدرزاده^۳

۱. نویسنده مسئول؛ استادیار، عضو هیأت علمی گروه حقوق، دانشکده علوم اجتماعی و اقتصاد، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران. رایانامه: e.shariati@alzahra.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری مطالعات زنان (گرایش حقوق زن در اسلام)، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: l.bahrami@modares.ac.ir
۳. دانشجوی دکتری مطالعات حقوق خانواده، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران. رایانامه: s.safdarzadeh@sbu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>صفحات: ۵۳۵-۵۵۵</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۱۵</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۳۹۹/۰۹/۲۵</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۰۳</p> <p>تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۲/۰۱/۳۰</p> <p>کلیدواژه‌ها: استحکام و تعالی، تقنین، خانواده، زنان، سیاستگذاری.</p>	<p>خانواده به‌عنوان سلول اصلی جامعه از اهمیت والایی برخوردار است. در قانون اساسی ایران شاخصه‌هایی به‌منظور تسهیل، حفظ و استواری خانواده تصریح شده است که مغفول ماندن از این شاخصه‌ها خانواده را دچار آسیب می‌کند. هدف از این تحقیق که با روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته، توجه به شاخصه‌های مصرح در اصل ۱۰ قانون اساسی در تدوین اسناد بالادستی، سیاست‌های ابلاغی و قوانین موجود در نظام حقوقی ایران است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که در سیاست‌های کلان و اسناد بالادستی، مانند سیاست‌های کلی خانواده، ابلاغی از سوی رهبر انقلاب در سال ۱۳۹۵، قانون تسهیل ازدواج جوانان مصوب ۱۳۸۴، برخی مواد قانون مدنی و قانون حمایت خانواده، مصوب ۱۳۹۱ و ... ضوابط و شاخصه‌های مصرح در اصل مذکور مورد التزام قرار گرفته و با توجه به آنها تنظیم و تدوین شده است. با وجود این آمار طلاق، ثبت دادخواست‌ها و دعاوی خانوادگی اعم از نفقه، مهریه، طلاق و از همه مهم‌تر کاهش نرخ ازدواج، حاکی از وجود نقایصی است که بخش اعظمی از آنها به توجه ناکافی به سیاست‌ها، اجرای ناقص قوانین و عدم نظارت متولیان امر بازمی‌گردد. همچنین ارائه الگوی مطلوب و شفاف برای خانواده و رفع موانع اجرای قانون تسهیل ازدواج جوانان از جمله پیشنهادی این پژوهش است.</p>
استناد	<p>شریعتی، الهام، بهرامی، سیده فائزه، صفدرزاده، سیده فائزه (۱۴۰۲). تحلیلی بر اصل ۱۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و انطباق شاخص‌های آن با قوانین ناظر بر خانواده. <i>مطالعات حقوق عمومی</i>، ۵۳ (۱)، ۵۳۵-۵۵۵.</p> <p>DOI: https://doi.com/10.22059/jpls.q.2021.309409.2547</p>
DOI	10.22059/jpls.q.2021.309409.2547
ناشر	مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

مقدمه

خانواده از ارکان اساسی و بنیادین جامعه و محور شکل‌گیری زندگی اجتماعی بشر است، به‌گونه‌ای که هیچ‌یک از مکاتب سیاسی، اجتماعی، فلسفی و نیز بنیادهای فکری از پرداختن بدان دریغ نورزیده و در هیچ عصری انسان از اندیشیدن در اصول استحکام بخش به ارکانش بی‌نیاز نبوده است. در اسلام، خانواده به‌عنوان مهم‌ترین کانون رشد و تعالی بشر از قداست بسیار بالایی برخوردار است. ارزش و اعتبار خانواده، موجب شده است که در قرآن کریم، ازدواج میثاق غلیظ دانسته شود (نساء: ۲۱) و در آیات متعددی بر هدف، آثار و شرایط ازدواج اشاره کند (بقره: ۲۳۳؛ نساء: ۳۴ و ۳۵؛ نور: ۹-۲ و ۳۵-۲۶ و ۶۱-۵۸؛ روم: ۲۱). همچنین پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «در اسلام، بنیادی نهاده نشده است در نزد خدا که از ازدواج محبوب‌تر باشد» (القمی، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۳۸۳). بر همین اساس آموزه‌هایی به‌منظور تنظیم روابط در خانواده مقرر شده است. خانواده کانونی است که زن و مرد براساس قواعد حقوقی و با رعایت توصیه‌های اخلاقی، آن را تشکیل می‌دهند و نسل فردا و آینده‌سازان در این محیط زاده می‌شوند و توسط پدر و مادر با همکاری دولت و جامعه پرورش می‌یابند. عقیده، آرمان، اخلاق، تربیت و حقوق در کنار هم و به‌صورت هم‌عرض و همزمان این مجموعه را سامان می‌دهند، از قداست آن پاسداری می‌کنند و در استواری روابط خانوادگی تلاش می‌کنند (حکمت‌نیا، ۱۳۹۰: ۱۹).

امروزه در برخی جوامع، با تحولات دهه‌های اخیر، مفهوم سنتی و مدرن خانواده اعم از گسترده و هسته‌ای، بسیار کمرنگ شده و مفهوم پست‌مدرن آن که مبتنی بر نکاح و پیوندهای خونی نیست، در حال شکل‌گیری است. مبنای این دیدگاه‌ها آزادی روابط جنسی، همجنس‌گرایی و مشروعیت هم‌خانگی است که اشکال نامتعارفی از خانواده را به رسمیت می‌شناسد (موسوی، ۱۳۹۹: ۴۹۳).

فقدان باورها و ارزش‌های مذهبی و اخلاقی، انحطاط روزافزون خانواده در معنای صحیح آن را در پی دارد. نظام جمهوری اسلامی ایران به‌عنوان نظامی برخاسته از ارزش‌های اسلامی، در جهت ضرورت تشکیل، حفظ و تحکیم خانواده، تلاش‌های بی‌شماری را در راستای تقویت نهاد خانواده و پیشگیری از تزلزل این واحد اجتماعی مقدس کرده است. پس از انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷، توجه به موازین اسلام در تقنین مورد توجه قرار گرفت و قانونگذار عنایت ویژه‌ای به برخی اقشار و نهادها نظیر زن و خانواده مبذول داشته و در تدوین اصول قانون اساسی ج.ا.ا، چندین اصل را به این موضوعات اختصاص داده است. اصل ۱۰ قانون اساسی، عالی‌ترین سند حقوقی ایران، مقرر می‌دارد: «از آنجا که خانواده واحد بنیادی جامعه اسلامی است، همه قوانین و مقررات و برنامه‌ریزی‌های مربوط باید در جهت آسان کردن تشکیل خانواده، پاسداری از قداست آن و استواری روابط خانوادگی بر پایه حقوق و اخلاق اسلامی باشد». این اصل با ایجاد بستر و فضایی گفتمانی، سیاستگذاران و مقتنین جامعه اسلامی را

موظف به سیاستگذاری و تدوین مقرراتی با محوریت تسهیل در ازدواج و تشکیل خانواده، اهمیت قداست، حفظ، استحکام و تعالی خانواده با رعایت حقوق اسلامی و تعالیم اخلاقی اسلام می‌گرداند.

در مقدمه قانون اساسی نیز استیفای حقوق زنان برای بازبانی هویت انسانی آنان ضروری دانسته شده است. از این رو با توجه به اینکه نیمی از ارکان خانواده در جامعه را زنان تشکیل می‌دهند، سیاستگذاری‌ها و وضع تمامی قوانین و مقررات حوزه زنان و خانواده باید به گونه‌ای باشد که ضمن حراست از حقوق فردی زنان در جامعه، حقوق ناشی از نقش ارزشمند زن در خانواده نیز استیفا شده و عهده‌داری مسئولیت‌های زنان در حیطه روابط زناشویی و خانوادگی نیز تقویت شود. بدیهی است تفکیک مسائل حوزه زنان از خانواده نه تنها امکان‌پذیر نیست، بلکه سبب ایجاد خدشه بر پیکره نهاد مقدس خانواده می‌شود، از این رو اولین قدم در جهت حفظ و تحکیم بنیان خانواده، وضع یا اصلاح قوانین حوزه زنان و خانواده در راستای تقویت بنیان‌های این نهاد پرخیر و برکت است. اقدام اخیر مرکز وکلا، کارشناسان رسمی و مشاوران حقوقی قوه قضاییه در اجرای آیین‌نامه اجرایی قانون حمایت خانواده در ایجاد تمهیدات لازم جهت اعطای مجوز در زمینه مشاوره از جمله اقدام‌های بسیار مهم و مؤثر در حفظ و تحکیم خانواده و جلوگیری از انحلال آن به‌شمار می‌رود.

هدف از این پژوهش که با روش توصیفی-تحلیلی انجام یافته، ضمن مطالعه اسناد بالادستی و قوانین نظام خانواده، بررسی میزان توجه مقررات و سیاستگذاری‌ها، بر شاخصه‌های تبیین‌شده در اصل ۱۰ قانون اساسی است. نظر به اینکه قانون اساسی متضمن قواعد و اصول کلی در یک کشور است و مقررات دیگر در درجه پایین‌تری نسبت به آن قرار دارند، از این رو برای تضمین احترام به قانون اساسی، مطابقت سایر قوانین با آن ضروری است. ضرورت پرداختن به این موضوع نیز از آن حیث است که در سال‌های اخیر جامعه با کاهش آمار ازدواج، افزایش ثبت طلاق و فروپاشی درونی خانواده‌ها مواجه است. همچنین رسیدگی قانونی به مسائل زنان و پیگیری حقوق ایشان از سوی نهادهای فعال اجتماعی، فعالان حوزه زنان و خانواده یا مخالفان قوانین موجود، پیوسته مطالبه شده و هر روز با موضوعی جدید پا به عرصه شبکه‌های اجتماعی در فضای مجازی گذاشته و می‌تواند موجب آسیب‌های اجتماعی شود؛ مطالباتی که گاه اگر در بستر قانون به آنها رسیدگی نشود، به معضل اجتماعی تبدیل می‌شود و در نتیجه اولین آسیب آن، به دلیل نقش برجسته زنان در خانواده، به بنیان این نهاد ارزشمند وارد خواهد شد.

ذیل موضوع این پژوهش مقاله‌ای نگاشته نشده است هرچند حقوق‌دانان در قالب کتب حقوقی به تفسیر اصول قانون اساسی پرداخته‌اند؛ از این روی پژوهش پیش رو از حیث بررسی توجه مقررات به شاخص‌های اصل ۱۰ دارای نوآوری است.

۱. مفهوم‌شناسی

نخست شاخصه‌های مطرح در اصل ۱۰ قانون اساسی تبیین می‌شود:

۱.۱. خانواده^۱

حقوقدانان خانواده را از دو منظر به‌عنوان پدیده اجتماعی و یا نهادی حقوقی، بررسی کرده‌اند که در این پژوهش، خانواده در اصطلاح حقوقی بررسی می‌شود. مواد ۸۶۲ و ۱۰۳۲ قانون مدنی که به بیان طبقات اقربای نسبی پرداخته، ناظر بر تبیین اعضای خانواده عام یا گسترده، یعنی گروهی مرکب از شخص، خویشان و همسر اوست، که از یکدیگر ارث می‌برند. خانواده در معنای خاص یا خانواده هسته‌ای نیز زن و شوهر و فرزندان تحت سرپرستی آنها که به‌طور معمول با هم زندگی می‌کنند، با این معیار که تحت ریاست و مدیریت شوهر و پدر خانواده هستند، شناخته شده است (صفایی و امامی، ۱۳۹۲: ۱۴).

«در یک نگاه کلی می‌توان جامعه را عبارت از مجموعه انسان‌هایی دانست که در جبر یک سلسله نیازها و تحت نفوذ یک سلسله عقاید، ایده‌ها و آرمان‌ها در یکدیگر ادغام شده و در یک زندگی غوطه‌ورند» (مطهری، ۱۳۸۴: ۳۳۳). جامعه اسلامی را نیز می‌توان جامعه‌ای براساس نوعی از جهان‌بینی و بینش اجتماعی دانست که نهادی همچون خانواده را چیزی بسیار فراتر از کانون تأمین نیازهای جنسی یا اقتصادی یا پاسخ به تعاونی‌های ساده در زندگی می‌داند (مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، بی‌تا، ج ۱: ۴۳۳). از آنجا که بررسی منشأ جامعه و اجتماع از دو ساحت مادی و معنوی ملاحظه می‌شود و عامل ایدئولوژیک در پیدایش زندگی جمعی و همبستگی انسان‌ها بسیار مؤثر است، از این‌رو در اسلام و نیز سایر ادیان آسمانی، بیش از هر چیز به آن اهمیت داده شده است.

حکومت اسلامی در عرصه سیاست و اداره جامعه، مرجعیت همه‌جانبه اسلام را می‌پذیرد، از این‌رو جامعه‌ای اسلامی است که آموزه‌های اسلام بر تمامی اشخاص و روابط میان آنها حاکم است. بدیهی است که وضع مقررات مبتنی بر شریعت الهی برای نیل به تعالی انسان، در قالب قوانین فردی، خانوادگی و اجتماعی، جز در بستر یک چنین جامعه‌ای نمی‌تواند صورت پذیرد.

۲.۱. حقوق

حق^۲ یعنی اراده تضمین‌شده، بدین‌معنا که گوهر حق و جزء مقدم آن، وجود اراده آزادی است که می‌تواند اراده‌های دیگر را مقید کند. دو نظریه در تعریف حق مطرح است: نظریه اراده-انتخاب^۳ و نظریه سود-منفعت^۱.

1. Family
2. Right
3. will Choice Theory

در نظریه سود-منفعت، حق یعنی منفعت تضمین شده، یعنی حق برای حفظ و حمایت از یک منفعت شکل می‌گیرد و با هدف تضمین یک منفعت بنیادین دیگران را مکلف می‌سازد (راسخ، ۱۳۹۸: ۱۵۲). پذیرفتن هریک از این نظرها، هنجارها و ارزش‌های متفاوتی را ایجاد می‌کند.

مفهوم حق در طول زمان با تحول روبه‌رو بوده است. مکتب حقوق طبیعی، برخی حقوق را ذاتی و از بدو خلقت دانسته که به صورت مستتر در طبیعت انسان وجود دارد. برخلاف نظر آنها، اثبات‌گرایان وجود هیچ نوع حق را از ابتدا به رسمیت نمی‌شناسند و بیان می‌دارند پس از تکاملات فکری بشر و تشکیل جوامع، اراده دولت‌ها این حقوق را شناسایی کرده‌اند (موسوی بجنوردی، ۱۳۹۴: ۳۲). حق‌های مدنی و سیاسی در ابتدا ارزش‌های اخلاقی محسوب می‌شدند که پس از ورود به حیطه حقوق موضوعه، قابلیت ادعا و مطالبه می‌یابند. ارزش این حقوق به واسطه منشأ آن به حق حیات انسان بازمی‌گردد (جاوید، ۱۳۹۲: ۴۹).

بی‌گمان نهاد حق در ساختار حقوق جلوه‌گر می‌شود؛ اما در نظام‌های ارزشی و اخلاقی نیز جایگاه ویژه‌ای دارد. نظام حقوقی اسلام بر اساس توحید و معاد و خلیفه‌الله و در مسیر کمال و قرب الی‌الله بودن انسان است و در نتیجه، انسان با توجه به هدف غایی خویش در برابر خداوند مسئول است (حکمت‌نیا، ۱۳۹۰، ج ۱: ۳۶). در نظام آیینی اسلام، همان‌گونه که اصول اعتقادی و دستورالعمل‌های اخلاقی برای اصلاح فکر و روح در نظر گرفته شده، ضوابط، مقررات و قوانین نیز برای اصلاح رفتار و تنظیم حقوق و تکالیف و تبیین محدوده اختیارات و سطح توقعات در راستای نیازهای بشر تدوین یافته است. بنابراین حقوق اسلامی را می‌توان همان احکام و مسائل فقهی شریعت دانست که در قالب مقررات برای تنظیم روابط و مناسبات فردی و اجتماعی جامعه مسلمین با محوریت توحید، نبوت و معاد تبیین شده‌اند.

۳.۱. نکاح^۲

نکاح رابطه‌ای حقوقی-عاطفی است که به وسیله عقد بین زن و مرد حاصل می‌شود و به آنها حق می‌دهد که با یکدیگر زندگی کنند (محقق داماد، ۱۳۸۱: ۲۱). از این حیث که خانواده متشکل از حداقل دو نفر است، یک اجتماع محسوب می‌شود و این اجتماع هرچند کوچک، بستر ارتباط‌های انسانی است؛ ارتباط‌هایی که زمینه‌ساز حقوق و تکالیف متقابل اعضا نسبت به یکدیگر است و اینجاست که علم حقوق نیز در قانون خانواده موضوعیت می‌یابد (اسدی و شکری، ۱۳۹۴: ۱۹). آنچه مسلم است همان‌طور که قوانین و مقررات تنظیم روابط بین اعضای خانواده، از اهمیت زیادی برخوردارند، پیش از آن و حتی بیشتر از آن، نیازمند هماهنگی قوانینی هستیم که به منظور تشکیل خانواده و مقررات مربوط به آن وضع شده‌اند.

1. Interest-benefit Theory
2. Marriage

۴.۱. قداست^۱

قداست تصریح شده در اصل ۱۰ قانون اساسی دربردارنده معنایی اخلاقی است؛ یعنی خانواده در اسلام یک ارزش بنیادین و در جهت کمال انسان است؛ از این رو فقیهان نکاح را مستحب مؤکد می‌دانند و ماهیت آن را نهاد شبه‌عبادی می‌شمارند (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۵: ۸۵). همچنین حفظ کرامت انسانی مبنای قداست خانواده در اسلام است تا بدین وسیله مهر، محبت و مودت میان انسان‌ها بارور شود و به داخل محیط خانواده تسری یابد (کعبی، ۱۳۹۵: ۲۳) و موجبات رشد، استحکام و تعالی خانواده را به ارمغان آورد.

نظر به اینکه آثار ازدواج، به طرفین عقد ازدواج منحصر نیست و سرنوشت فرزندان ناشی از ازدواج نیز به استحکام نظام خانواده مرتبط است و از طرفی بسیاری از قواعد ناظر بر خانواده جزء قواعد آمره است و ارتباط مستقیم با نظم عمومی دارد؛ افزون بر آن سعادت جامعه نیز، در گرو سلامت و سعادت خانواده است، از این رو قانونگذار با محدود کردن اصل آزادی اراده در ازدواج، رابطه زوجین و فرزندان را تحت نظارت خود قرار داده و مقررات متعددی برای تشکیل، آثار و انحلال آن وضع کرده است. این قوانین و مقررات به گونه‌ای تدوین شده که تا حد امکان ضامن بقای خانواده باشند و در موارد انحلال، کمترین آسیب ممکن به افراد خانواده وارد شود.

از جمله راهبردهای دیگر تحقق شاخصه‌های اصل ۱۰، تسهیل در امر ازدواج به‌عنوان پیمان الهی و تشویق جوانان به تشکیل خانواده همراه با تعدیل توقعات و کاهش تشریفات و تأثیر آن بر صیانت نفس و سلامت فرد و جامعه است (مصوبه جلسه ۵۶۴ مورخ ۱۳۸۴/۰۴/۰۷ شورای عالی انقلاب فرهنگی).

جامعه و دولت مکلف‌اند که هرگونه مانع را از سر راه ازدواج بردارند و طرق و وسایل آن را آسان سازند و از خانواده و رعایت آن حمایت کنند (جعفری، ۱۴۱۱ق: ۱۶۴). قدم بعدی در جهت ایجاد سهولت در ازدواج، فراهم کردن مقدمات ازدواج آسان است که بخشی از آن بر عهده مردم و نهادهای غیردولتی است و بخش مهمی نیز توسط دولت باید اجرا شود. از این رو وضع قوانین مرتبط با مسئله ازدواج، توسط قانونگذار و اجرای آن توسط قوه مجریه باید تسهیل‌گر امر ازدواج و ترغیب‌کننده جوانان و سایر واجدین شرایط این پیمان مقدس باشد.

از دیگر اهداف بلند ازدواج، مصرح در اصل ۱۰، با توجه به نهاد شبه‌عبادی بودن آن، رسیدن به درجات عالی معنویت است که در سایه روابط انسانی دائر بر مدار اخلاق اسلامی محقق خواهد شد.

نقش خانواده در اخلاق، در پایه‌گذاری برای رشد عواطف انسانی، در سلامت نگاه‌داشتن انسان از تعدیات و تجاوزهای گوناگون و آماده نگه‌داشتن او برای آن طهارت روحی و سلامت اخلاقی که رکنی از ارکان نظام فرهنگی و اجتماعی اسلام است، بسیار مهم می‌باشد (مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، بی تا، ج ۱: ۴۳۳). قوانین موضوعه در نظام حقوقی جامعه نیز باید در جهت تعالی خانواده به کارگیری و اجرا شوند تا در سایه رشد و بالندگی این اجتماع کوچک، افراد جامعه در سطح کلان نیز متخلق به اخلاق اسلامی شوند.

۲. تجلی اصل ۱۰ قانون اساسی در سیاستگذاری‌ها و مقررات

سیاست‌ها، اصولی هستند که اقدام‌ها، تصمیم‌ها، فعالیت‌های سازمان‌های عمومی را جهت می‌دهند و آنها را در راستای تحقق اهداف تنظیم می‌کنند که این مجموعه فعالیت‌های هدفدار می‌تواند توسط فرد یا گروهی برای حل مشکل یا مسئله عمومی پیشنهاد شود (الوانی و شریف‌زاده، ۱۳۹۲: ۴ و ۵). سیاستگذاری عنوانی است که با حکومت، دولت، جامعه و مسائل عمومی آن مرتبط بوده و بیانگر اقدام دولت در اداره صحیح امور عمومی است (قلی‌پور و غلام‌پور، ۱۳۸۹: ۲۳).

سیاست‌ها می‌توانند در دو سطح کلان به‌عنوان بیان ارزش‌ها، اصول و راهبردها و سطح خرد، با هدف عملیاتی‌سازی از طریق قانون، طرح شوند.

قانون اساسی، مهم‌ترین قانون هر کشوری است که سایر قوانین در پرتو آن تفسیر می‌شوند. از این رو تبیین این قانون در جهت شفاف‌سازی و تعیین راهبردها برای سایر مقررات اهمیت دارد. تفسیر قانون اساسی به‌عنوان قانون مادر، از جمله تأسیسات مهم در نظام حقوقی کشورهاست. برخی دیدگاه‌ها، قانون را کافی دانسته و جامع و مانع بودن آن راه دلیل بر عدم نیاز به شرح و تفسیر آن می‌دانند؛ اما در دیدگاه دیگر با عنایت به کلی و انتزاعی بودن مفاد قانون اساسی و داشتن صبغه اخلاقی آن، بر ضرورت تفسیر آن تأکید می‌ورزند (کدخدایی، ۱۳۹۷: ۴).

به نظر می‌رسد با عنایت به کلی بودن قانون، تفسیر و شاخص‌سازی آن، حائز اهمیت است. در این بخش سعی شده است ضمن تبیین اقدام‌ها، تصمیم‌ها، فعالیت‌های سازمان‌های عمومی و همچنین قوانین موضوعه در راستای تحقق اهداف تنظیم‌شده در اصل ۱۰، میزان همگرایی سیاست‌ها و قوانین عادی با این اصل از قانون اساسی نیز سنجیده شود.

۱. سیاست‌های کلان و مقررات ناظر بر تسهیل ازدواج

۱.۱.۲. سیاست‌ها

مطابق بندهای ۱ و ۲ اصل ۱۱۰ قانون اساسی، تعیین سیاست‌های کلی نظام، پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام و نظارت بر اجرای آن، از وظایف و اختیارات رهبر است. از مهم‌ترین

سیاستگذاری‌های حوزه خانواده، سیاست‌های کلی خانواده ابلاغی از سوی رهبر انقلاب در سال ۱۳۹۵ است که خانواده را واحد بنیادی جامعه اسلامی و کانون رشد و تعالی انسان و پشتوانه اقتدار کشور و نظام معرفی می‌کند. ایجاد نهضت فراگیر ملی برای ترویج و تسهیل ازدواج موفق و آسان، نفی تجرد در جامعه با وضع سیاست‌های اجرایی و مقررات تشویقی و حمایتی، فرهنگ‌سازی و ارزش‌گذاری به تشکیل خانواده متعالی در بند ۴ سیاست مزبور ذکر شده است. همچنین ارتقای معیشت و اقتصاد خانواده برای کاهش دغدغه‌های ازدواج (بند ۹)، حمایت حقوقی اقتصادی و فرهنگی از خانواده‌های با سرپرستی زنان و تسهیل و تشویق ازدواج آنان (بند ۱۴) از موارد مهم تسهیل ازدواج در سند مذکور است. تأکید ویژه بر حق ازدواج زنان سرپرست خانوار و حمایت همه‌جانبه از آنان در بند ۱۴ به صورت مجزا، توجه به نیاز و حق این افراد را در ازدواج آشکار می‌سازد.

تسهیل شرایط ازدواج، رابطه مستقیم با افزایش جمعیت دارد و مؤلفه مهمی در تولید قدرت ملی کشورها به‌شمار می‌آید. رفع موانع ازدواج، تسهیل و ترویج تشکیل خانواده و حمایت از زوج‌های جوان و توانمندسازی آنان در تأمین هزینه‌های زندگی (بند ۲)، ترویج و نهادینه‌سازی سبک زندگی اسلامی-ایرانی (بند ۵) از عوامل مهم زمینه‌ساز افزایش مطلوب جمعیت در سیاست‌های کلی جمعیت ابلاغی در سال ۱۳۹۳ توسط رهبر انقلاب در راستای تسهیل ازدواج است تا از این رهگذر منابع انسانی به‌عنوان عامل راهبردی، منافع ملی را تأمین کند.

شورای عالی انقلاب فرهنگی به‌عنوان یکی از نهادهای مهم متولی در تهیه و تدوین سیاست‌ها و طرح‌های راهبردی کشور، در اسناد متعددی خانواده را محور بحث قرار داده است. حق بهره‌مندی از امکانات فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جهت تسهیل امر ازدواج در زمان مناسب و مسئولیت خویش‌داری تا آستانه ازدواج (بند ۲۲)، حق آشنایی با معیارهای همسرگزینی (بند ۲۴) و حق برخورداری از خدمات مشاوره‌ای در حین ازدواج (بند ۵۶) از حقوق مطروحه در منشور حقوق و مسئولیت‌های زنان، مصوب ۱۳۸۳، است. همچنین تسهیل ازدواج در سند مهندسی فرهنگی کشور (۱۳۹۲) از اولویت‌های فرهنگی برشمرده شده است که با طراحی و نهادینه‌سازی آداب و سبک زندگی اسلامی-ایرانی، تضمین شده است. این سند، فرایند بازطراحی، اصلاح و ارتقای شئون و مناسبات نظام‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی کشور براساس فرهنگ مهندسی شده با توجه به شرایط، ویژگی‌ها و مقتضیات ملی و جهانی است. اثربخشی دوسویه خانواده و فرهنگ بر یکدیگر، رشد و اعتلای دیگری را در صورت پرمایگی محقق می‌سازد. تأمین مسکن مناسب ویژه زوج‌های جوان، صندوق‌های حمایتی، انواع بیمه، کمک‌هزینه‌ها، وام‌های مورد نیاز و تسهیلات رفاهی ازدواج (بند ۶) و ترویج ازدواج‌های ساده، آگاهانه و پایدار (بند ۷) از جمله دیگر راهبردهای پیشنهادی در سند مهندسی فرهنگی است.

همچنین شورای عالی انقلاب فرهنگی به پیشنهاد شورای فرهنگی اجتماعی زنان، اهداف و اصول

تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم و تعالی آن را در سال ۱۳۸۴ تصویب کرده است. تسهیل امر ازدواج به عنوان پیمانی الهی و تشویق جوانان به تشکیل خانواده همراه با تعدیل توقعات و کاهش تشریفات و تأثیر آن بر صیانت نفس و سلامت فرد و جامعه مورد توجه سیاستگذار در سند مذکور قرار گرفته است. افزون بر آن ترویج دیدگاه‌های صحیح جامعه در خصوص تقلیل هزینه‌های ازدواج مانند جهیزیه و مهریه، پرهیز از تحمیل هزینه‌های سنگین و توسعه مراکز مشاوره، از سیاست‌های اجرایی تسهیل ازدواج در این سند است.

همان‌طور که مشاهده می‌شود سیاستگذاری‌ها در امر تسهیل ازدواج از لحاظ تعداد، عدد شایان توجهی را به خود اختصاص داده است که این امر مؤید توجه جدی از سوی متولیان امر است، ولی متأسفانه کیفیت اجرای آنها با در نظر گرفتن شرایط موجود در جامعه مورد قبول نیست.

۲.۱.۲. قوانین

قانون تسهیل ازدواج جوانان، مصوب ۱۳۸۴ مجلس شورای اسلامی، مهم‌ترین قانون تصویب‌شده در خصوص تسهیل ازدواج است. ایجاد صندوق ازدواج جوانان توسط دولت (ماده ۱)، پرداخت وام ودیعه مسکن (ماده ۲)، ساخت مسکن ارزان و اجاره آن با قیمت مناسب به زوج‌های جوان (ماده ۳)، تسهیل در برگزاری مراسم ازدواج توسط نهادهای برخوردار از مجموعه‌های رفاهی (ماده ۴)، تصحیح باورهای فرهنگی در باب ازدواج (ماده ۵)، تغییر در آیین‌نامه‌های مربوط به سربازان متأهل (ماده ۷)، مشاوره جامع قبل، حین و بعد ازدواج (ماده ۱۸) در راستای آسان‌سازی نکاح در قانون مذکور مورد تأکید قرار گرفته است. این قانون، دولت و دستگاه‌های اجرایی را به منظور حمایت همه‌جانبه جهت تسهیل ازدواج جوانان مکلف می‌سازد. براساس قانون، دولت مکلف بود آیین‌نامه اجرایی را ظرف سه ماه تدوین کند، لیکن این مسئله پس از گذشت سالیان محقق نشده و این قانون عملیاتی نشده است. از این رو با وجود قوانین جامع و کارآمد، شرایط ازدواج سهل و آسان برای اکثریت اقشار جامعه فراهم نشده است.

بند ۱۵ سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه^۱، مصوب ۱۳۸۲، و ماده ۱۱۲ قانون برنامه چهارم توسعه، مصوب ۱۳۸۶، به تسهیل شرایط حیات اقتصادی و ازدواج جوانان اشاره کرده‌اند. ماده ۷۵ قانون برنامه ششم توسعه، مصوب ۱۳۹۵، سازمان برنامه و بودجه نیز به منظور جلوگیری از ازدواج‌های پرخطر، گواهی غربالگری ژنتیک را جهت ثبت قانونی ازدواج دائم ضروری می‌داند. با عنایت به هزینه زیاد آزمایش‌های ژن‌شناسی، نهادهای حمایتی بهزیستی و کمیته امداد، به منظور تأمین هزینه برای افراد

۱. برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، برنامه‌های میان‌مدتی هستند که به صورت پنج‌ساله توسط دولت تنظیم می‌گردد و پس از تصویب مجلس، به عنوان قانون لازم‌الاجرا می‌شوند.

نیازمند، مکلف شده‌اند (تبصره ۳ ماده ۷۵). همچنین تبصره ۴ این ماده، دسترسی آسان تمام افراد درصدد ازدواج جهت مشاوره را الزامی کرده است. با این همه عدم راه‌اندازی مراکز مشاوره مورد نیاز جمعیت متقاضی، هزینه‌های گزاف مشاوره ژنتیک و همچنین مشاوره‌های پیش از ازدواج، موجب عدم مراجعه بسیاری از زوجین و بروز مسائل و مشکلات عدیده‌ای در ایشان شده است که در صورت تداوم این روند انحلال تعداد بیشتری از خانواده‌ها دور از انتظار نیست.

یکی از سازوکارهای دولت برای تسهیل ازدواج، اعطای وام‌های قرض‌الحسنه یا درازمدت است. دستورالعمل اجرایی تسهیلات مسکن یکم، مصوب وزارت راه و شهرسازی، ابلاغی به بانک‌های مسکن، آن‌ها را مکلف نموده است وام مسکن یکم را در قالب عقود مشارکت مدنی به متقاضیان متأهل و سرپرست خانوار در اقساط طولانی مدت اعطا کند. براساس این قانون، زوجین هر دو می‌توانند با دریافت تسهیلات در خرید مسکن مشارکت کنند. همچنین وام قرض‌الحسنه ازدواج، در لایحه بودجه پیش‌بینی می‌شود. اگرچه این وام هرساله افزایش می‌یابد، با تورم موجود در جامعه، فاصله دارد و کمک اندکی به‌شمار می‌آید.

همچنین در راستای حمایت از دانشجویان متأهل، قانون صندوق رفاه دانشجویان در سال ۱۳۷۱، اعطای وام ازدواج حین تحصیل را تصویب کرده است که با در نظر گرفتن وضعیت اقتصادی موجود جامعه، مبالغ اعطایی کمک شایانی به متقاضیان نخواهد کرد.

اگرچه با مذاقه در اسناد و قوانین، توجه و تأکید سیاستگذار و قانونگذار در ایجاد شرایط تسهیل ازدواج احراز می‌شود و سیاست‌های کلان، این امر را در زمره اولویت‌ها دانسته و به‌کرات در اسناد متعددی بدان پرداخته است، همچنان آمارها در جامعه حکایت از بالا رفتن سن ازدواج، کاهش میل جوانان به تشکیل خانواده و افزایش طلاق دارد. مقایسه ازدواج‌های ثبت‌شده نسبت به طلاق‌های واقع‌شده در سال ۱۳۹۶، نشان می‌دهد در کنار هر هزار ازدواج، ۳۱۸ طلاق ثبت شده است که این امر افزایش آمار طلاق را نسبت به سال‌های گذشته نشان می‌دهد (سازمان ثبت احوال کشور). از این‌رو بین معیار ایده‌آل موردنظر حاکمیت در حوزه خانواده و تغییرات اجتماعی، ارتباط معناداری وجود ندارد (حسینی و عزیزی، ۱۳۹۵: ۸) و با وجود سیاست‌های مدون در جهت تشویق و تسهیل ازدواج، آمار بیانگر روند نزولی ازدواج است.

میانگین سن ازدواج دختران ۲۴ و پسران ۲۹ سال برآورد شده است. همچنین طبق اعلام سازمان ثبت احوال حدود ده میلیون نفر در سن متعارف ازدواج و هرگز ازدواج‌نکرده وجود دارد. این آمارها نشان می‌دهد که ازدواج روند کاهشی دارد و مجردگرایی در حال شکل‌گیری است. تحولات اجتماعی موجود، افزایش هزینه‌های زندگی، تورم، تغییرات سبک زندگی و مشکلات اقتصادی به عدم افزایش نرخ ازدواج به تناسب جمعیت کشور منجر شده است. شایان ذکر است که توجه بر تغییرات بافت فرهنگی و باورهای جوانان نسبت به ازدواج، متأثر از شرایط جامعه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و کاهش ازدواج نمی‌تواند صرفاً به دلایل

اقتصادی باشد. فاصله میان بلوغ جنسی و بلوغ اجتماعی-اعتقادی در جوامع جدید محسوس بوده و این امر در افزایش سن ازدواج مؤثر است. همچنین گسترش فرهنگ مدرنیته و شهرنشینی، عدم تقید به ارزش‌های اخلاقی، کاهش دینداری و ... می‌تواند از علل مهم دیگر به‌شمار آید (خندان، ۱۳۹۷: ۷۱). بنابراین، افزون‌بر وضع قوانین مالی در راستای ازدواج آسان، افزایش آگاهی، توانمندی و دانش جوانان نسبت به مقوله ازدواج به‌صورت کارآمد در کتاب‌های درسی و سعی در معرفی الگوی سبک زندگی ایرانی-اسلامی مبتنی بر سیاست‌های موجود مؤثر خواهد بود. حکومت با غنابخشی بر فرهنگ عمومی و باور افراد نسبت به مقوله ازدواج در تغییر نگاه به این امر، اثرگذار خواهد بود. با وجود این، قانون تسهیل ازدواج، مصوب ۱۳۸۴، در صورت عملیاتی شدن گام بزرگی در رفع موانع ازدواج خواهد برداشت. بررسی تسهیلات مالی اعطاشده به جوانان در شرف ازدواج، فاصله میان مبالغ اعطایی با تورم موجود را نشان می‌دهد که این موضوع در بی‌رغبتی افراد مؤثر بوده و به‌خصوص در شهرهای بزرگ با توجه به هزینه‌های بالاتر، مشهود است.

۲.۲. سیاست‌های کلان و مقررات ناظر بر قداست و تحکیم خانواده

حفظ قداست و تقویت خانواده در سیاست‌های کلان موجود، بارها مورد اشاره و تأکید قرار گرفته است. برخی قوانین موجود نیز در سالیان گذشته بر استحکام این نهاد اثرگذار بوده‌اند. با تحلیل و بررسی اسناد موجود، غنای منابع احراز شده و در بسیاری موارد، قوانین مناسبی متناسب با اسناد بالادستی وضع شده است. هرچند نحوه اجرا و کارآمدی قانون محل بحث و نقد است و برخی قوانین به‌درستی اجرا نشده یا به‌صورت کلی مسکوت مانده‌اند، از این رو به‌نظر می‌رسد نظارت بر عملیاتی شدن و اجرای صحیح آن از تضمین‌های مهم قانونگذار در اعمال قانون است.

۲.۲.۱. اسناد بالادستی (سیاست‌های کلان)

نظام جمهوری اسلامی ایران، با تکیه بر موازین اسلامی، طبق اصل ۴ قانون اساسی مکلف است تمام قوانین و مقررات را بر همین اساس تنظیم کند و چنانکه گفته شد این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است.

ایجاد جامعه‌ای خانواده‌محور و تقویت و تحکیم آن بر پایه الگوی اسلامی خانواده (بند ۱) تحکیم خانواده و ارتقای سرمایه اجتماعی آن بر پایه رضایت و انصاف، خدمت و احترام با تأکید بر فرهنگ‌سازی تعاملات اخلاقی و ... (بند ۵)، بازنگری در قوانین و رویه‌های قضایی در حوزه خانواده با هدف تحکیم خانواده (بند ۷) و ساماندهی مراکز مشاوره و پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی همچون طلاق از موارد مهم مطروحه در سیاست‌های کلی خانواده در راستای تحکیم خانواده است. با اینکه اهمیت قواعد حقوقی

به دلیل ویژگی‌های آن نقش بسیار مهم و انکارناپذیری در رفع موانع ایجاد می‌کند، لیکن عواملی مانند فرهنگ، اقتصاد و اخلاق را نمی‌توان از نظر دور داشت. چنانکه این عوامل در تشکیل، استحکام و تعالی خانواده نقش دارند و لازم است با رویکرد خاص مورد توجه متولیان قرار گیرند. به طور مثال دیدگاه‌های فرهنگی موجب قداست‌بخشی به خانواده یا بی‌توجهی به این ویژگی می‌شود. همچنین مشکلات ناشی از مسائل اقتصادی و یا انحرافات اخلاقی تبعات فراوانی در مسیر استحکام خانواده ایجاد می‌کند.

با تغییرات مهم در ساختارهای پیشرفت و توسعه جوامع، اشتغال زنان پدیده‌ای نوظهور بود که تبعات مثبت و منفی آن در عرصه زندگی فردی و جمعی آشکار شد. پس از پیروزی انقلاب اسلامی و توجه به حفظ کرامت زنان و فراهم شدن بستر رشد و فعالیت اجتماعی این قشر، حق اشتغال به عنوان یک اصل در قانون اساسی پذیرفته شد. اشتغال زنان در کنار فرصت بروز و ظهور استعدادهای زنان و تقویت عزت و اعتمادبه‌نفس آنان و سهم مهم زنان در توسعه اجتماعی می‌تواند با چالش‌ها و آسیب‌هایی نیز روبه‌رو باشد که یکی از این آسیب‌ها تعارض آن با نقش‌ها و مسئولیت‌های خانوادگی اوست. سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۷۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی، با به رسمیت شناختن حق اشتغال زنان، در جهت تحکیم نهاد مقدس خانواده سعی در بهبود فضای کار زنان داشته است. با تبیین قداست مقام مادری، توجه بر تأمین حقوق مادی و معنوی کار زنان با عنایت به اهمیت نظام جمهوری اسلامی ایران بر استحکام بنیان خانواده، اعطای تسهیلات لازم چون مرخصی با حقوق، تقلیل ساعت کار، مزایای بازنشستگی با سنوات کمتر خدمت، امنیت شغلی، برخورداری از تأمین اجتماعی در مواقع بیکاری، بیماری و پیری و ناتوانی از کار به مناسبت «شغل مادرانه»، ضرورت دارد (بند ۱۰). همچنین تسهیل شرایط کسب‌وکار زنان همسو با مسئولیت‌های خانوادگی آنان، از عوامل تحکیم بنیان خانواده به‌شمار می‌آید.

سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نیز با تکیه بر افق چشم‌انداز بیست‌ساله و با هدف تحول در امر تعلیم و تربیت در سال ۱۳۹۰ توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی به تصویب رسید که براساس این سند، خانواده مهم‌ترین نقش را در تحول و رشد فرزندان دارد و مکلف است نسبت به انجام تکالیف تربیتی خود پاسخگو باشد. در این سند مشارکت فعال اعضای خانواده در تمام جنبه‌های فعالیت‌های تربیتی از تعیین هدف تا اجرایی ساختن آن و ارزشیابی را پیش‌بینی کرده است (نجفی و احمدی، ۱۳۹۱: ۱۶). این حرکت تحول‌مدارانه آموزش و پرورش همگام با خانواده را می‌توان ضامن استحکام خانواده و جامعه تلقی کرد.

سند دیگر، سند مهندسی فرهنگی کشور است که برخورداری از نهاد مستحکم خانواده، الگوسازی خانواده اسلامی-ایرانی، تحکیم خانواده و کاهش طلاق از اهداف و اولویت‌های کلان آن به‌شمار می‌رود. این اولویت‌ها مبتنی بر تقوای الهی و با الهام از سیره معصومین (ع) نهادینه‌سازی شده است که تبیین هویت قدسی نظام خانواده، ارتقای مهارت‌های زندگی، ارتقای نقش مادری و همسر متناسب با حضور اجتماعی او، از جمله راهبردهای ملی پیشنهادی در سند مهندسی فرهنگی است.

همچنین سند اهداف و اصول تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم و تعالی آن، با هدف حمایت از تشکیل خانواده و پیشگیری از تزلزل آن در راستای بهبود فرهنگی جامعه و ایمن‌سازی خانواده از بحران‌های اجتماعی و گسترش فرهنگ عفاف و پابندی‌های اخلاقی، سیاست‌های اجرایی را تدوین کرده است.

برنامه توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و علمی ایران نیز طی سند چشم‌انداز بیست‌ساله توسط مجمع تشخیص مصلحت نظام تدوین شده است و افق آن سال ۱۴۰۴ است. بند ۱۴ این برنامه، تقویت نهاد خانواده و جایگاه زن را از ویژگی‌های مهم چشم‌انداز ملی می‌داند.

ستاد ملی زن و خانواده هم به منظور تحقق اصول ۱۰ و ۲۱ قانون اساسی با هدف تقویت و تحکیم نهاد خانواده و پاسداری از قداست آن برای اولین بار در سال ۱۳۸۴ شکل گرفت و آیین‌نامه تشکیل آن در سال ۱۳۹۰ توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی تصویب شد که اولین مصوبه آن در سال ۱۳۹۷ توسط دولت ابلاغ گردید.

همان‌گونه که گفتیم در خصوص حفظ قداست و پاسداری از نهاد خانواده نیز شمار بسیاری از سیاست‌ها وجود دارد که لازم است مجریان امر در راستای عملی کردن آنها بیش از پیش بکوشند تا تغییرات مثبت در سطح کیفی خانواده‌ها پدیدار شده و موانع ارتقای سبک زندگی ایشان مرتفع شود.

۲.۲.۲. قوانین و مقررات

همواره مسائل خانواده از دو دیدگاه اخلاق و حقوق مورد مذاقه قرار می‌گیرد و جریان اخلاق در حقوق خانواده همانند جریان خون در بدن ضروری شمرده می‌شود؛ بر همین اساس در کنار تبیین حقوق خانواده، توصیه‌های اخلاقی همچون حسن معاشرت، می‌تواند عامل تحکیم آن به‌شمار می‌آید. ماده ۱۱۰۳ قانون مدنی، زن و شوهر را مکلف به حسن معاشرت با یکدیگر می‌داند و معاضدت زوجین در تشدید مبانی خانواده در ماده ۱۱۰۴ این قانون تکلیف طرفین به‌شمار می‌آید. طرح موضوعات اخلاقی در کنار مواد قانونی، آمیختگی نهاد خانواده با اخلاق را محرز می‌سازد. در کنار توصیه‌های اخلاقی فراوان در متون دینی، با هدف تنظیم روابط زوجین و خانواده، احکام و قوانینی وضع شده است تا این دو بسان دو بال، حرکت تکاملی این نهاد مقدس را جهت بخشند.

همچنین ماده‌واحد قانون اختصاصی دادگاه خانواده در سال ۱۳۷۶ قوه قضاییه را مکلف کرد برای رسیدگی به دعاوی خانوادگی در دادگاه اختصاصی و مستقل از دادگاه‌های عمومی ایجاد کند.

از دیگر تدابیر قانونگذار بهره‌گیری از نهاد مشاوره در امر ازدواج و امر به آن در اسناد و قوانین به‌منظور تشکیل خانواده‌های کارآمد است. از همین رو ماده ۱۶ قانون حمایت خانواده، مصوب ۱۳۹۱، به‌منظور

تحکیم مبانی خانواده و جلوگیری از افزایش اختلافات خانوادگی و طلاق و سعی در ایجاد صلح، قوه قضاییه را مکلف به ایجاد مراکز مشاوره خانواده کرده است. دلیل این مسئله پیچیدگی‌های زندگی در عصر جدید است که سلامت روان افراد را در معرض آسیب قرار می‌دهد و بهره‌گیری از مشاوره قبل و حین ازدواج به ارتقای سلامت جمعی یاری می‌رساند.

همچنین حضور قاضی مشاور زن در جلسات رسیدگی دادگاه خانواده مطابق ماده ۲ قانون حمایت خانواده پیش‌بینی و قوه قضاییه موظف شده است نسبت به تأمین قاضی مشاور زن طی مدت پنج سال از تصویب این قانون اقدام کند.

آیین‌نامه اجرایی قانون حمایت خانواده، مصوب ۱۳۹۳، در راستای تحکیم آن و جلوگیری از آسیب‌های اجتماعی به صورت مبسوط، از ماده ۳۰ تا ۵۶، به نحوه جذب مشاور و عملکرد آن پرداخته است. همچنین تأسیس نهاد مشاوره و الزام قانونی در استفاده از آن، مقرر شده و کارآمدی است که اجرای صحیح آن در کاهش آمار طلاق و اختلافات خانوادگی مؤثر خواهد بود. در حال حاضر مرکز وکلا، کارشناسان رسمی و مشاوران خانواده اقدام به این مهم کرده و در دو سال اخیر در انجام تمهیدات لازم برای اعطای پروانه به مشاوران خانواده گام‌های ارزشمندی برداشته است. به‌ویژه شرایط شرکت‌کنندگان در آزمون مشاوره خانواده و شیوه مصاحبه بیانگر اهتمام جدی متولیان امر بر اعطای مجوز به افراد واجد صلاحیت علمی و عمومی و مورد اعتماد در امور خانواده است.^۱

شایان ذکر است اهمیت مراکز مشاوره به‌حدی است که دادگاه خانواده می‌تواند در صورت لزوم با مشخص کردن موضوع اختلاف و تعیین مهلت، نظر مرکز مشاوره خانواده را جویا شود. این اعلام نظر، افزون‌بر ارائه خدمات مشاوره‌ای به خود زوجین است. همچنین پیش‌بینی شده است که این مراکز سعی در سازش طرفین کرده و در صورت حصول نتیجه، سازش‌نامه را تنظیم کنند. لذا مراکز مشاوره خانواده جایگاه مهمی در ساختار قضایی کشور دارند و نتایج نشان می‌دهد در صلح و سازش مؤثرند (محمدتقی‌زاده، ۱۳۹۹: ۸۳).

برخی قوانین مرتبط با اشتغال نیز، ملاحظاتی در زمینه حفظ استحکام خانواده داشته‌اند. قانون کار به‌منظور حمایت از زنان شاغل در محل کار، کارفرمایان را مکلف به ایجاد مراکز نگهداری کودکان در دوران شیردهی

۱. برخی شرایط عمومی داوطلبان شرکت در آزمون مشاوره خانواده طبق دستورالعمل نحوه تشکیل و فعالیت مراکز مشاوره خانواده، که در تاریخ ۹۶/۱۲/۲۱ به تصویب رئیس قوه قضاییه رسیده است عبارت است از:

- تأهل و داشتن حداقل ۳۰ سال سن و ۲ سال سابقه کار مرتبط؛
- داشتن حداقل مدرک کارشناسی یا معادل حوزوی آن در رشته‌های مطالعات خانواده، مطالعات زنان، مشاوره روان‌پزشکی، روان‌شناسی، مددکاری اجتماعی، حقوق، فقه و مبانی حقوق اسلامی؛
- عدم سوء پیشینه کیفری مؤثر، عدم محرومیت از حقوق اجتماعی، نداشتن سوء شهرت و عدم تجاهر به فسق و داشتن وثاقت.

ماده ۷۸) و منع از اشتغال زنان به‌ویژه زنان باردار در مشاغل سخت (ماده ۷۵) می‌کند تا زنان شاغل در امنیت خاطر، همگام با مسئولیت‌های مادری، به وظایف شغلی خود بپردازند. همچنین پیشنهاد کاهش ساعات کاری بانوان در سال ۱۳۸۴ به تصویب این مصوبه منجر شد: «ماده‌واحدۀ ساعات کار هفتگی بانوان شاغل اعم از رسمی، پیمانی و قراردادی که موظف به ۴۴ ساعت کار در هفته هستند اما دارای معلولیت شدید یا فرزند زیر شش سال تمام یا همسر یا فرزند معلول شدید یا مبتلا به بیماری صعب‌العلاج می‌باشند و یا زنان سرپرست خانوار شاغل در دستگاه‌های اجرایی موضوع ماده ۲۲۲ قانون برنامه پنج‌ساله پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۸۹، و بخش غیردولتی اعم از مشمولان قانون کار و قانون تأمین اجتماعی، بنا به درخواست متقاضی از دستگاه اجرایی مستخدم و تأیید سازمان بهزیستی کشور یا وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی یا دادگستری، ۳۶ ساعت در هفته با دریافت حقوق و مزایای ۴۴ ساعت تعیین می‌شود».

به‌طور حتم این نوع نگرش از سوی مقنن که منتج به تمهید مذکور شده با توجه به محوریت خانواده بوده است و به رفع مشکلات ناشی از عدم حضور همسر یا مادر و در نتیجه استحکام خانواده کمک شایانی می‌کند. از موارد دیگر قانون بیمه بیکاری، مصوب ۱۳۶۹، است و در مواردی که فرد بدون میل و اراده خود بیکار شده، و مشمول قانون تأمین اجتماعی باشد، جریان می‌یابد. وضع این قانون با هدف تأمین مالی خانواده در زمان بیکاری فرد شاغل، بر ایجاد ثبات و قوام آن اثربخش خواهد بود. همچنین «پذیرش تقاضای بازنشستگی مستخدمین زن با حداقل ۲۰ سال سابقه خدمت» (بند «ب» تبصره ۱ ماده ۲ قانون اصلاح مقررات بازنشستگی مصوب ۱۳۶۸)، «افزایش مرخصی زایمان تا نه‌ماهگی نوزاد» (قانون اصلاح تنظیم جمعیت خانواده، ۱۳۹۲)، جهت حمایت و ایجاد بستر رشد پزشکان خانم، قانونی تحت عنوان «قانون تخصیص سهمیه برای زنان در دستیاری رشته‌های تخصصی پزشکی» در سال ۱۳۷۱ به تصویب مجلس رسید که طبق آن زنان برخوردار از این سهمیه خدمت اجباری خود را در مناطق محروم انجام می‌دهند. سکوت این قانون درباره طول خدمت این زنان و تلافی دو طرح خدمت، دشواری و طولانی بودن مدت تحصیل و آسیب به شرایط فردی و خانوادگی پزشکان زن، به درخواست استفساریه منجر شد و طول خدمت براساس ماده ۱۴ قانون پزشکان و پیراپزشکان تعیین شد و این افراد فقط مکلف به گذراندن یک طرح شدند. دستورالعمل مربوط به «قانون خدمت پزشکان و پیراپزشکان»، مصوب ۱۳۷۵، نیز ذیل بند طرح مشمولان معافیت از انجام خدمات موضوع این قانون، مادری را که حضانت فرزند خود را بر عهده دارد، معاف کرده است.

«قانون ساماندهی و حمایت از مشاغل خانگی» مصوب ۱۳۸۹، با هدف حمایت از کسب‌وکار خانگی توسط مجلس تصویب شد تا اعضای خانواده بتوانند با مشارکت یکدیگر فعالیت‌های منجر به تولید خدمت یا کالای قابل عرضه را شکل دهند.

مصوبه دورکاری نیز در همان سال توسط دولت دهم تصویب شد، اما به دلایلی چون فراهم نبودن بسترهای لازم، کاهش میزان بهره‌وری دستگاه‌های اجرایی، عدم امکان نظارت مناسب بر عملکرد افراد و

فقدان بسترهای اداری لازم در اوایل دولت یازدهم لغو شد (مهدوی زاهد، ۱۳۹۷: ۳۵). ماده ۱۵۸ برنامه سوم توسعه در تقویت نهاد خانواده هم از قوانین مهم همسو با تقویت خانواده است. همچنین ماده ۲۳۰ برنامه پنجم توسعه ۱۳۹۰، برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده را تصویب کرد که این برنامه نیز همگرا با اصل ۱۰ در جهت استحکام بنیان خانواده به شمار می‌رود. در زیر انطباق شاخص‌های اصل ۱۰ با سیاست‌ها و قوانین در جدول آورده شده است.

جدول ۱. تبیین شاخص‌ها

مفاهیم موجود در اصل ۱۰ قانون اساسی	سیاست‌های کلان	قوانین (شاخص‌ها)
تسهیل ازدواج	- بندهای ۴، ۹ و ۱۴ سیاست‌های کلی خانواده، ابلاغی از سوی رهبر انقلاب، ۱۳۹۵	- بندهای ۱، ۲، ۳، ۴، ۵ و ۷ و ۱۸ قانون تسهیل ازدواج جوانان، مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۴
	- بندهای ۲ و ۵ سیاست‌های کلی جمعیت ابلاغی رهبر انقلاب، ۱۳۹۳	- بند ۱۵ سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه، ۱۳۸۲
	- بندهای ۱۴، ۲۲ و ۵۶ منشور حقوق و مسئولیت‌های زنان، شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۳	- ماده ۱۱۲ قانون برنامه چهارم توسعه، ۱۳۸۶
	- بندهای ۶ و ۷ سند مهندسی فرهنگی کشور، شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۲	- ماده ۷۵ قانون برنامه ششم توسعه، ۱۳۹۵
قداست و تحکیم خانواده	- اصول تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم و تعالی آن، شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۴	- قانون صندوق رفاه دانشجویان، ۱۳۷۱
	- بندهای ۱، ۵ و ۷ سیاست‌های کلی خانواده، ابلاغی از سوی رهبر انقلاب، ۱۳۹۵	- مواد ۱۱۰۳ و ۱۱۰۴ قانون مدنی
	- بند ۱۰ سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۱	- ماده واحده قانون اختصاصی دادگاه خانواده قوه قضاییه، ۱۳۷۶
	- سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰	- ماده ۱۶ قانون حمایت خانواده، مصوب، ۱۳۹۱
مقدمه سند مهندسی فرهنگی کشور، شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۲	- مقدمه اصول تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم و تعالی آن، شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۸۴	- مواد ۷۵ و ۷۸ قانون کار
	- بندهای ۱۳۹۲، ۱۳۹۲	- ماده واحده ساعات کار هفتگی بانوان شاغل، ۱۳۸۹
	- بند ۱۴ چشم‌انداز بیست‌ساله توسط مجمع تشخیص مصلحت نظام	- بند «ب» تبصره ۱ ماده ۲ قانون اصلاح مقررات بازنشستگی، ۱۳۶۸
- آیین‌نامه ستاد ملی زن و خانواده، ۱۳۹۰	- قانون تخصیص سهمیه برای زنان در دستبازی رشته‌های تخصصی پزشکی، ۱۳۷۱	- ماده ۱۵۸ برنامه سوم توسعه
		- ماده ۲۳۰ برنامه پنجم توسعه، ۱۳۹۰

نتیجه‌گیری

بنابر آنچه گذشت شاخص‌های مصرح در اصل ۱۰ قانون اساسی در سیاست‌های ابلاغی، قوانین عادی و مقررات متعددی مورد توجه قرار گرفته است. مهم‌ترین آنها به‌عنوان نتایج این پژوهش در ذیل می‌آید:

- شاخصه تسهیل در تشکیل خانواده در «سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه، مصوب ۱۳۸۲»، «قانون تسهیل ازدواج جوانان، مصوب ۱۳۸۴»، «سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه، مصوب ۱۳۸۶»، «سیاست‌های کلی خانواده ابلاغی از سوی رهبر انقلاب در سال ۱۳۹۵» و «دستورالعمل اجرایی تسهیلات مسکن یکم، مصوب وزارت راه و شهرسازی، ابلاغی به بانک‌های مسکن»؛
- شاخصه پاسداری از قداست خانواده در «سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران، مصوب ۱۳۷۱ شورای عالی انقلاب فرهنگی» و «سیاست‌های کلی خانواده ابلاغی از سوی رهبر انقلاب در سال ۱۳۹۵»؛
- شاخصه استواری و استحکام خانواده در «قانون خدمت پزشکان و پیراپزشکان، مصوب ۱۳۷۵»، «قانون ساماندهی و حمایت از مشاغل خانگی، مصوب ۱۳۸۹»، «سند مهندسی فرهنگی کشور، ۱۳۹۲»، «افزایش مرخصی زایمان تا نه‌ماهگی نوزاد (قانون اصلاح تنظیم جمعیت خانواده، مصوب ۱۳۹۲)» و «سیاست‌های کلی خانواده ابلاغی از سوی رهبر انقلاب در سال ۱۳۹۵»؛
- برنامه‌های توسعه به‌عنوان برنامه اجرایی و عملیاتی، در موارد محدود، تسهیل ازدواج و تحکیم خانواده را مدنظر قرار داده‌اند و این موضوع اجرای سیاست‌ها را با دشواری روبه‌رو ساخته است؛
- برخی از قوانین مطلوب، به‌سبب عدم نظارت مطلوب، فاقد کارآمدی است و در بسیاری از موارد به بونه فراموشی سپرده شده‌اند.

در سال‌های اخیر به‌خصوص پس از تغییر ریاست محترم قوه قضاییه و با دستور مؤکد مقام معظم رهبری در زمینه حفظ و استحکام کیان خانواده، تغییراتی در راستای ممانعت از به انحلال کشیده شدن بنیان خانواده و همچنین کاهش میزان مهریه‌های سنگین و در نتیجه پایین آمدن نرخ کلاه‌برداری از طریق ازدواج‌های صوری پدید آمده، اما با وجود تمامی این سیاست‌ها و مقررات موضوعه، همچنان آمار طلاق و همچنین ثبت دادخواست‌ها و دعاوی خانوادگی مانند نفقه و مهریه و از همه مهم‌تر کاهش نرخ ازدواج، حاکی از وجود نقایصی است که بخش اعظمی از آنها به‌سبب توجه ناکافی به سیاست‌ها و اجرای ناقص قوانین موجود است. از این‌رو در ادامه پیشنهادهایی به‌منظور تصحیح این اشکالات ارائه می‌شود:

پیشنهادها

- ارائه الگوی مطلوب و شفاف برای نحوه تشکیل خانواده و استمرار آن؛
- رفع موانع اجرای قانون تسهیل ازدواج جوانان؛

- توجه جدی‌تر مجریان به سیاست‌های کلی خانواده ابلاغی از سوی رهبر انقلاب در سال ۱۳۹۵ که متضمن تمام شاخصه‌های مصرح در اصل ۱۰ قانون اساسی است؛
- نظارت حداکثری قوه مقننه بر حسن اجرای قوانین در سایر قوا؛
- تأمین تعداد مورد نیاز مراکز مشاوره خانواده و جذب بیشتر مشاوران متعهد و متخصص؛
- بازنگری در قواعد و مقررات تعیین، ثبت و اجرای مهریه؛
- تعیین شاخص‌های اجرایی و قوانین کارآمد در برنامه‌های عملیاتی.

منابع

۱. فارسی

الف) کتاب‌ها

۱. اسدی، لیلا سادات؛ شکری، فریده (۱۳۹۴)، *آیین دادرسی امور و دعاوی خانوادگی*، تهران: دانشگاه امام صادق(ع).
۲. الوانی، سید مهدی، شریف‌زاده، فتاح (۱۳۹۲)، *فرایند سیاست‌گذاری عمومی*، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۳. امامی، سید حسن (۱۳۸۲)، *حقوق مدنی*، تهران: اسلامیه.
۴. انصاریان، حسین (۱۳۷۶)، *نظام خانواده در اسلام*، قم: ام‌ایه‌ها.
۵. جعفری، محمدتقی (۱۴۱۱ق)، *رسائل فقهی*، تهران: مؤسسه منشورات کرامت.
۶. حکمت‌نیا، محمود (۱۳۹۰)، *حقوق زن و خانواده*، ج ۱ و ۳، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۷. راسخ، محمد (۱۳۹۸)، *حق و مصلحت*، ج ۱، تهران: نی.
۸. صفایی، سید حسین؛ امامی، اسداله (۱۳۹۲)، *مختصر حقوق خانواده*، چ سی‌وششم، تهران: میزان.
۹. قلی‌پور، رحمت‌الله؛ غلام‌پور آهنگر، ابراهیم (۱۳۸۹)، *فرایند سیاست‌گذاری عمومی در ایران*، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۱۰. کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۱)، *دوره مقدماتی حقوق خانواده*، تهران: مدرس.
۱۱. کعبی، عباس (۱۳۹۵)، *تحلیل مبانی نظام جمهوری اسلامی ایران، تحلیل مبانی اصل دهم قانون اساسی*، تهران: دفتر مطالعات نظام‌سازی اسلامی.
۱۲. محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۸۱)، *حقوق خانواده*، تهران: مرکز نشر علوم انسانی.
۱۳. *مشروح مذاکرات مجلس بررسی نهایی قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (بی‌تا)*، ج ۱، تهران: اداره کل امور فرهنگی و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
۱۴. مطهری، مرتضی (۱۳۸۴)، *جامعه و تاریخ*، تهران: صدرا.
۱۵. مهدوی زاهد، محمد مهدی (۱۳۹۷)، *جامعه‌شناسی حقوق عمومی*، تهران: نگاه بینه.

ب) مقالات

۱۶. حسینی، سید حسن؛ عزیزی، مینا (۱۳۹۵)، «بررسی قوانین و سیاست‌های حمایت از خانواده در دوران پس از انقلاب اسلامی ایران»، *مطالعات زن و خانواده*، دوره ۴، ش ۱، ص ۳۴-۷.
۱۷. نجفی، ابراهیم؛ احمدی، حسین (۱۳۹۱)، «اهمیت، نقش و کارکرد خانواده از دیدگاه اسلام و بررسی جایگاه آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، *فصلنامه خانواده*، ش ۱۳، ص ۳۰-۷.
۱۸. جاوید، احسان؛ نیاورانی، صابر (۱۳۹۲)، «قلمرو حق سلامتی در نظام بین‌المللی حقوق بشر»، *پژوهشنامه حقوق عمومی*، سال پانزدهم، ش ۴۱، ص ۷۰-۴۷.
۱۹. خندان، زهرا و همکاران (۱۳۹۷)، «تجربه زیسته جوانان مجرد نسبت به افزایش سن ازدواج»، *مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی*، دوره ۱، ش ۳، ص ۹۶-۷۱.
۲۰. کدخدایی، عباسعلی؛ بهادری جهرمی، محمد (۱۳۹۷)، «ضرورت تفسیر قانون اساسی در پرتو ویژگی‌های این قانون»، *مطالعات حقوق عمومی*، دوره ۴۸، ش ۱، ص ۲۱-۱.
۲۱. محمدتقی‌زاده، مهدیه (۱۳۹۹)، «تجربه مشاوران اجباری بین متقاضیان طلاق توافقی در شهر تهران»، *پژوهشنامه زنان*، دوره ۱۱، ش ۳۱، ص ۱۱۲-۸۳.
۲۲. موسوی، سید فضل‌الله؛ ابراهیمی، فاطمه (۱۳۹۹)، «بررسی جایگاه خانواده در نظام بین‌المللی حقوق بشر»، *مطالعات حقوق عمومی دانشگاه تهران*، دوره ۵۰، ش ۲، ص ۵۱۱-۴۹۱.
۲۳. موسوی بجنوردی، محمد؛ داورزنی، محسن (۱۳۹۴)، «پزشک خانواده، تحقق عدالت در سلامت با رویکردی به آرای امام خمینی»، *پژوهشنامه متین*، سال هفدهم، ش ۶۴، ص ۵۱-۲۷.

ج) سیاست‌ها، مقررات و قوانین

۲۴. اهداف و اصول تشکیل خانواده و سیاست‌های تحکیم و تعالی آن، ۱۳۸۴،
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/101204>
۲۵. آیین‌نامه اجرای قانون حمایت خانواده مصوب، ۱۳۹۳،
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97187>
۲۶. آیین‌نامه ستاد ملی زن و خانواده، ۱۳۹۰،
https://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/796627
۲۷. دستورالعمل اجرایی تسهیلات مسکن یکم مصوب وزارت راه و شهرسازی، ۱۳۹۴،
<http://news.mrud.ir/news/8078>
۲۸. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰،
<https://sccr.ir/Files/6609.pdf>
۲۹. سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴، ۱۶۹۹۵،
<https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=16995>
۳۰. نقشه مهندسی فرهنگی کشور، ۱۳۹۲،
https://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/859054
۳۱. سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۱،
https://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/100171
۳۲. سیاست‌های کلی برنامه چهارم توسعه، ۱۳۸۲،
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/94202>

۳۳. سیاست‌های کلی جمعیت ابلاغی رهبر، ۱۳۹۳، <https://www.leader.ir/fa/content/11847>
۳۴. سیاست‌های کلی خانواده ابلاغی از سوی رهبر، ۱۳۹۵، <https://farsi.khamenei.ir/news-content?id=34254>
۳۵. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۵۸، https://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution
۳۶. قانون اصلاح تنظیم جمعیت خانواده، ۱۳۹۲، <https://dotic.ir/news/4822>
۳۷. قانون اصلاح مقررات بازنشستگی، ۱۳۶۸، https://rc.majlis.ir/fa/law/print_version/91767
۳۸. قانون برنامه چهارم توسعه، ۱۳۸۶، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/94202>
۳۹. قانون برنامه ششم توسعه، ۱۳۹۵، <https://www.rk.ir/Files/Laws>
۴۰. قانون تسهیل ازدواج، ۱۳۸۴، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97806>
۴۱. قانون حمایت خانواده، ۱۳۹۱، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/840814>
۴۲. قانون صندوق رفاه دانشجویان، ۱۳۷۱، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/92161>
۴۳. قانون کار جمهوری اسلامی ایران، <https://rkj.mcls.gov.ir/fa/moghararaat/ghavanin/ghanoonkar>
۴۴. قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۱۴، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/92778>
۴۵. قانون مربوط به خدمت پزشکان و پیراپزشکان، ۱۳۷۵، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/92663>
۴۶. ماده واحده کاهش ساعت کاری بانوان، ۱۳۹۵، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/990278>
۴۷. منشور حقوق و مسئولیت‌های زنان، ۱۳۸۳، <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/101171>

د) سایت‌ها

۴۸. سایت سازمان ثبت احوال کل کشور به نشانی www.sabteahval.ir، تاریخ دسترسی ۱۵ آبان ۱۳۹۸
۴۹. سایت مرکز وکلا، کارشناسان رسمی و مشاوران خانواده قوه قضاییه به نشانی <http://judiciarybar.ir/wp-content/uploads>، تاریخ دسترسی ۱۷ خرداد ۱۳۹۹.

۲. عربی

۱. قرآن مجید
۲. العاملی، زین‌الدین (۱۴۱۰ق)، *الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه (المحشی کلانتر)*، ج ۵، قم: کتابفروشی داوری.
۳. القمی، محمد (شیخ صدوق) (۱۴۱۳ق)، *من لایحضره الفقیه*، قم: مؤسسه انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.